

Megsemmisíti-e a globalizáció a demokráciát?

I. BEVEZETÉS

Az 1970-es évek közepe óta a globalizáció jelenségének értelmezése a társadalomtudomány egyik legjelentősebb kihívása. Nincs ez másként az olasz politológiai és szociológiai gondolkodásban sem. A római „La Sapienza” Egyetem Politikai és Szociológiai Tudományok Karának vezető professzora, Carlo Mongardini az elmúlt években, számos monográfiájában és tanulmánykötetében foglalkozott a XX. század utolsó harmadától a tőkés gazdaságban zajló radikális és mélyreható változások antropológiai, társadalmi és a politikai következményeivel. Munkásságát a szociológia klasszikusainak, az általános szociológia témáinak, a kultúra és a politikai teória szociológiájának szentelte. Ezekben a témakörökben több írása jelent meg, így többek között a „Gazdaság, mint ideológia” (*Economia come ideologia*) 1997-ben, a „Kései-modern kultúra határai” (*I confini della cultura tardo-moderna*) 1998-ban, az „Újragondolni a demokráciát. A politika a tömeguralomban” (*Ripensare la democrazia. La politica in un regime di massa*) 2002-ben, illetve „A félelem társadalmi dimenziói” (*Le dimensioni sociali della paura*) 2004-ben.

Művei közül kiemelkedik a FrancoAngeli Kiadó gondozásában, 2007-ben publikált „Kapitalizmus és politika a globalizáció korában” (*Capitalismo e politica nell'era della globalizzazione*) című monográfiája és az ugyanebben az évben, a Bulzoni Kiadónál megjelent tanulmánykötete „Az új kapitalizmus társadalma. Szociológiai profil” (*La società del nuovo capitalismo Un profilo sociologico*), amely korábbi munkáinak gondolatmenetét foglalta össze a kapitalizmus néhány, különösen fontos aspektusára tekintettel. Akár érdeklődő olvasóként, akár a tudomány iránt elkötelezett gondolkodóként veszi kézbe az olvasó ezeket a műveket, teljes képet kap napjaink aggasztó gazdasági és társadalmi problémáinak a gyökereiről, továbbá azokról a lehetséges alternatívákról, amelyek a politikai rendszer előtt állnak az elkövetkezendő évtizedekben. Mindkét írás érdeme, hogy egy időszerű és ugyanakkor megkerülhetetlen, a mai kor embere számára létfontosságú témát elemez, a XIX/XX. századi társadalomtudományi gondolkodás klasszikusai – Marx, Sombart, Weber,

Scheler, Pareto, Michels, a frankfurti iskola, Schumpeter és Polányi Károly – művein keresztül, olyan kortárs – elsősorban német és francia – szociológusok gondolataival kiegészítve, mint Touraine, Giddens, Boltanski, Chiapello, Dumont, Augé, Popitz, Sennett vagy az olasz jogfilozófus, Bobbio.

A fenn említett két publikáció témáját és módszerét tekintve is újszerű. Az olasz politológia neves professzora a kapitalizmus természetét mutatja be az egyes történeti fázisain keresztül. Ebben a vonatkozásban már most fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szerző következetesen a kapitalizmus (*capitalismo*) szót használja a tőkés gazdaság kifejezése helyett, mivel az általa elemzett témát antropológiai, kulturális és szociológiai kontextusban elemzi, gazdasági törvényszerűségeit csupán a társadalmi élet részeként, annak alárendelten kezeli. Ezáltal szembehelyezkedik azzal a marxi társadalomfilozófiai törekvéssel, hogy a kapitalizmus kizárólag gazdasági rendszer és belső törvényszerűségeiből megmagyarázható.

Mongardini rendkívül hevesen bírálja a kortárs szociológia és a politológia kutatási módszerét. Az 1970-es évek végétől – Alain Touraine és Anthony Giddens munkásságától kezdődően – a szociológia olyan széttöredezett tudománnyá vált, amely egyfelől kimerül a kontingencia probléma elemzésében, másfelől egy moralizáló, „milyennek kell lennie társadalmunknak” perspektívából szemléli a társadalmi jelenségeket. A politológia viszont csupán egy „alkotmányjogi mérnökösködés”.^[1] Azáltal, hogy kizárólag a politika rendszert alkotó közjogi intézményekkel foglalkozik, de nem vizsgálja az ezeket létrehozó eszméket, érdekeket és csoportokat, elrabolja az alkotmányjog kutatási területeit. A politika tudománya nem mond semmit a politikai cselekvés mibenlétéről, illetve az azon belüli változásokról, a politika és a kultúra, illetve a politika és a gazdaság kapcsolatáról. A XIX/XX. század fordulójának klasszikusaival szemben a társadalomtudomány két meghatározó diszciplínája nem képes tudományos magyarázatot adni a társadalom, a politika és a gazdaság alapvető változásairól. Nem érti ezeknek a problémáknak a társadalmi, kulturális és antropológiai gyökereit, nem tudja a köztük lévő kölcsönhatásokat sem tudományos elméletekkel magyarázni.

II. A KAPITALIZMUS SZOCIOLOGIAI DEFINÍCIÓJA

A szerző több évtizedes egyetemi oktatói tapasztalata alapján maga is felteszi a kérdést, miért kell a kapitalizmussal foglalkozni, sőt miért szükséges az egyetemi oktatásban erre a témára irányítani a hallgatók figyelmét. A válasz egyfelől megadható a kortárs társadalomtudományi gondolkodásának módszeréből kiindulva. Mivel hiányoznak azok az egzakt fogalmak, amelyekből kiindulva egy adott jelenség tudományosan megmagyarázható, ezért a szociológia

[1] Mongardini, 2007a, 9.

klasszikusaihoz való visszatérés segítségével újra meghatározza a kapitalizmus, a politika, a tér és idő, illetve a kultúra fogalmát.

A kapitalizmus definíciója a monográfia Bevezetésében, illetve az első és a második fejezetben is megtalálható:

1. A Bevezetésben Mongardini az alábbi meghatározást adja: „A kapitalizmus a termelés és fogyasztás összefüggő folyamata a különböző szimbolikus, kulturális és anyagi javak globális méretében, amelynek középpontjában a piac áll, karakterét a kreatív rombolás jellemzi egy olyan versenyképes struktúrában, amelyben a jövedelem maximalizálására tekintettel személyek sokasága vesz részt követte mind magatartásában, mind előrelátásában a racionalitás alapelvét.”^[2]
2. Az első fejezetben ezt a meghatározást elemeire tagolva azt állítja, hogy a kapitalizmus nem csupán egy, a formális értelemben szabad munkán alapuló gazdasági szerveződés, hanem: „egy mentalitás, egy életstílus, amely mélyen áthatja kultúránkat”.^[3]
Monográfiája a kapitalizmus két szakaszának jellemvonásait vizsgálja: a kereskedelmet, amit *polgári kapitalizmusnak* (*capitalismo borghese*) és a harmadik, pénzügyit, amit *tömegkapitalizmusnak* (*capitalismo di massa*) nevez, ám górcső alá veszi keletkezését, lehetséges megszűnését és a két szakasz közötti átmenetet is.
3. Végül a második fejezetben, már a marxizmus alapvetésével szemben azt állítja, hogy a kapitalizmus olyan, a középkori feudális gazdasághoz és társadalomhoz viszonyított új, komplex jellemvonásokkal rendelkező társadalmi jelenség, amelynek saját eszméi és értékei vannak. Magában foglalja az egyén biopszichológiai struktúrájának, a társadalom szervezetrendszerének, a társadalmi csoportok és az osztályok közötti kapcsolatoknak, a hatalom struktúrájának és természetének, a politika jelentésének, illetve a kormányzók és kormányzottak közötti kapcsolatoknak a kutatását.^[4]

Ezek a meghatározások azt jelentik, hogy a kapitalizmusról tanulni, vagy azt kutatni több, mint gazdasági törvényszerűségeket feltárni és megismerni. Saját személyiségünkről alkotunk képet általa, miközben modern társadalmunkat és politikai rendszerünk működését is jobban megértjük. Mongardini a marxi társadalomfilozófia által felvetett három problémát – azaz hogy: 1. miért jön létre a kapitalizmus, 2. hogyan és miért alakul át, illetve 3. mi lesz történelmi ciklusainak a végső stádiuma napjainkban – is időszerűnek tartja, de vitatja Marx válaszait. A marxizmus a kapitalizmusban kizárólag gazdasági rendszert lát, így a gazdaság belső törvényszerűségeiből, a termelőerők tulaj-

[2] Mongardini, 2007a, 10.

[3] Mongardini, 2007a, 17.

[4] Mongardini, 2007a, 37.

donviszonyainak a megváltozásából magyarázza a feudális gazdasági kapcsolatok felbomlását. A gazdasági fejlődés kauzalitásának logikájába zártan nem elemezhető a kapitalizmus anyagi, pszichológiai, társadalmi és politikai változásainak folyamata. Ebből következően elveti a marxi alap-felépítmény tézisé is, miközben maga a szerző is hasonló rendszert teremt, de saját kiindulópontjából szemlélve a világot. Ő a kutatás „alapjának” a kapitalizmus egyes szakaszainak az emberképét az ún. „új embert” jelöli meg, akinek cselekedeteit kulturális-és társadalmi kontextusban elemzi, s a társadalmi összefüggések részévé teszi a gazdaságot. Szemléletmódját könyve egyik későbbi részében így mutatja be: „Amíg Marx társadalomfilozófiájában a gazdaságtudomány az egyetlen társadalomtudomány, addig Werner Sombart nézeteiben: »...a gazdaság társadalmi momentum a gazdaságtudományi gondolkodásban megjelenő a priori... Nemzeti gazdaságtudományunk minden kategóriája társadalmi kategória, így a szociológia az ember társadalmi életének tudománya, a gazdaság a társadalmi élet részét képezi, a gazdaságtudomány társadalomtudomány.”^[5]

Végül erre az alapra építve elemzi a politika világának jelenségeit. Már itt ki kell térnünk arra, hogy a szerző hogyan határozza meg a politikát. Nézete szerint a modern politika: „a társadalom és kultúra megjelenítése és szintézise.”^[6] Alkotóelemei:

1. A politikai elit, illetve az elit és eliten belüli változások elemzése.
2. A politikai intézmények vizsgálata, de nem a szó szűkebb – alkotmányjogi – értelmében, nem a közjogi minőségében és funkcionalitásában, hanem azon értékekre vetítve, amelyeket a társadalommal és a kultúrával való kapcsolatában ezek az intézmények megjeleníthetnek.
3. Az ideológiák, ideálok és eszmék, mint a jövőre vonatkozó tervek és értékek együttesének kutatása.

Ezekben az alkotóelemekben fejeződik ki a francia forradalom után a politikatudományi gondolkodásban használt politikai társadalom kifejezés, mint a modern politika társadalmi dimenziója.^[7] Mongardini tehát a politika vizsgálatánál is a társadalmi kontextusra helyezi a hangsúlyt.

III. A POLGÁRI KAPITALIZMUS SAJÁTOSÁGAI

A kapitalizmus, mint civilizáció és életstílus, a XVI. században született meg. Keletkezése abban a motívumban ragadható meg, hogy a középkor embere előtt új terek nyíltak meg. A tér fogalma Simmel 1902-ben publikált „Szociológia”

[5] Mongardini, 2007a, 62.

[6] Mongardini, 2007b, 78-79.

[7] Mongardini, 2007b, 79.

című műve alapján az ember szellemi konstrukciója, amelyben az egyén jelentést tulajdonít tapasztalata helyeinek, azaz a tér az egyén pszichikai aktivitásához kapcsolódóan, a saját maga által felállított határok között helyhez kötötten értelmezi az egyes eseményeket és személyeket. A tér egyben a társadalomszerveződés előfeltétele.^[8] Ez az újkor hajnalán egyfelől a földrajzi felfedezések következtében keletkezett új és a középkori gondolkodáshoz mérten rendkívüli módon kitágult *fizikai tereket* jelentette, továbbá a feudális kapcsolatok eróziója által megváltozott *társadalmi és politikai tereket*, valamint az isteni és a földi világ kettéhasadása következtében létrejött új *szimbolikus tereket*. Ezekben a terekben az „új ember” hordozta a kapitalizmus szellemiségét. Ugyanakkor a tér nemcsak a kapitalizmus keletkezése, hanem fennmaradása szempontjából is döntő motívum. Mongardini több ízben hangsúlyozza annak a jelentőségét, hogy mindig újabb és újabb terekre van szükség.^[9] A globalizációban a térképzet azonban újrendeződik, mivel egyfelől a fizikai, társadalmi, politikai és szimbolikus terek összerosódnak egy uniformizált világban a gazdaság mindent eluraló absztrakt racionális logikája miatt, másfelől a térbeli tagoltság új elrendeződése is megjelenik, amennyiben a nemzetállami szinthez képest megjelenik a szubnacionális – nemzetalatti –, pl. regionális szint, illetve a szupranacionális – nemzetfeletti – szint.

Az új terekben születik meg az új ember. Ez a kereskedelmi kapitalizmus fázisában a német szociológia klasszikusain – Sombart, Weber, Scheler és Schumpeter nézetein – keresztül egymástól eltérő sajátosságokkal bír. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a szerzők már az ipari második fázisban éltek, így azok sajátosságaiból kiindulva elemezték annak keletkezését és kereskedelmi szakaszát. Mongardini először Werner Sombart *„A kapitalizmus szelleme”*, című művét veszi górcső alá. Sombart a vállalkozó személyében megjelenő új ember legfontosabb sajátosságait a kreativitásban és az innovációra való képességben jelölte meg: „A kapitalizmus az európai lélek mélységéből született, abból a lélekből, amely mindig élethez kötött, és mint emberi lélek mindig egy személyhez kapcsolódik... Az emberi léleknek ezen impulzív és gyermeki képessége előtt a társadalom a lehetőségek új és gazdag tereként nyílik meg.”^[10] Később, a második szakaszban ennek az embertípusnak a belső pozitív mozgatórugói a vállalkozás és a profit által meghatározottan egységesültek, egy cél körül szerveződtek és a XX. század elejére a profit, elszakadva a vállalkozó személyétől, önálló entitássá vált, tárggyá téve mindent a racionalizmus absztrakt formájában. Sombart a kapitalizmus XVI. századi megjelenését egyben romantikus aspektusokkal tarkítva heroikusnak nevezte és a firenzei kereskedelemben jelölte meg kiindulási pontját. Sombart kreativitás-fogalma a kortárs német szociológusnál, Popitznál is megjelenik, aki az új ember lénye-

[8] Mongardini 2007a, 78.

[9] Mongardini, 2007a, 24.

[10] Mongardini, 2007a, 50.

gét olyan személyben látta, aki saját transzcendens erejeként rendelkezik az alkotó fantázia érzékével s általa válik képessé arra, hogy valamit kitaláljon és létezővé tegyen korábban nem létező dolgokat.^[11] Max Weber „A protestáns etika és a kapitalizmus szellemében” a kapitalizmus születését két egymást kiegészítő aspektusban látta megtestesülni, egy ún. sajátos negatív ethoszban: a nyereségmaximálásra való törekvésben, illetve egy pozitív ethoszban: a következetes egyéni kötelességérzetben, a hivatásként végzett munka erkölcsi mintájának kialakulásában. Ez utóbbi azonban a kálvinista predestináció tanában gyökerezik, hiszen az eleve elrendelés, azaz Isten kegyelmi kiválasztásának aktusa csak úgy fogadható el, ha az ember puritán életmódjával lemond az élvezetekről és a fáradhatatlan hivatásvégzéssel szerzi meg az üdvösséget. Weber Sombarttal vitatkozva, egy túlvilági, üdvösségi szempontot vezetett be gondolatrendszerébe. A puritán ember tevékenységének értelmét ugyanis az üdvözüléshez való viszonya határozta meg, gazdasági tevékenysége csak annyiban volt értékes, amennyiben igazolható, hogy kapcsolatban áll az üdvösséggel. Max Scheler ugyancsak Sombart elméletének kritikájaként, a kapitalizmus szellemiségéről készült tanulmányaiban, 1914-ben, a kapitalizmust a „kultúra és az élet összetett rendszerének” nevezte.^[12] Eredetét az ember egy meghatározott biopszichikai típusában a polgárban jelölte meg. Vitája azonban már Sombart kései művére, „A burzsoá”-ra vonatkozott, aki szerint a polgár józan, megbízható, számító gondolkodású, racionális és takarékos mivolta a vállalkozó kreativitásával szemben a kapitalizmus halálát hozza el.^[13]

Végül a kapitalizmus szellemiségének felvázolásában ki kell emelni Joseph A. Schumpeter 1942-ben megjelent „Kapitalizmus szocializmus és demokrácia” című művét, amelyben a szerző a kapitalizmust „egy lényegileg evolutív” folyamatnak, a gazdasági fejlődés olyan formájának és módszerének tartja, amely szüntelenül változik, mivel működését megindító erői és működésben tartó impulzusai az új fogyasztási javak, az új termelési és szállítási módok, az új piacok és ipari szervezetek új formái felől érkeznek. A gazdasági struktúrák belsejéből szemlélve a kapitalizmust, természetét egy permanens forradalmi jellemvonással lehetne illusztrálni, amely szünet nélkül lerombol minden régit és szünet nélkül alkot mindig valami újat. Ez a destruktív kreativitás a kapitalizmus lényege. A kapitalizmus civilizációja racionalista, antiheroikus, utilitarista, nemzetközi és pacifista.

Akár a vállalkozó, akár az üdvösségében bízó puritán munkavállaló, akár a polgár, vagy a kreatív romboló személyében nyilvánul meg az új ember karaktere, az biztos, hogy erre a karakterre épül rá a polgári társadalom autonómiája, az individuális szabadság, illetve a társadalmi kapcsolatrendszer meghatározó ún. természetes hierarchiák összessége. Ez utóbbi a társadalmi térben az ember

[11] Mongardini, 2007a, 36.

[12] Idézi Mongardini, 2007a, 60.

[13] Mongardini, 2007a, 60.

társadalmi pozícióját meghatározó, feudális kiváltságoktól teljesen eltérő feltételek együttesét jelentette:

1. Az ember testéhez kötött kritériumokat: pl. nemét, életkorát és a mindenütt jelenvalóság lehetőségét.
2. A családhoz és a foglalkozáshoz kötött kritériumokat: pl. családi állapotát, lakóköznyezetét, munkáját.
3. A társadalmi-politikai hovatartozás kritériumait: pl. a nemzethez, a valláshoz, az etnikumhoz és a társadalmi osztályhoz tartozás.

Ezek a motívumok, mint új szabadságok és intézmények egyszerre védtek és támogatták a kapitalizmus első – kereskedelmi – fázisát. A védelem és támogatás társadalmi bázisa a burzsoázia (*borghese*) azaz a polgárság volt.

A folyamat politikai betetőződése a francia forradalom volt, amely a népszuverenitás eszméjén keresztül megteremtette az újkori, képviselői demokrácia eszméjét. A nyugati demokrácia a kormányzottak és kormányzók megállapodásán alapult, amelyet a hatalommegosztás elve és a kormányzottak törvény általi garanciákkal való védettsége jellemzett. A kormányzók „politikai felhatalmazása” a választásokon megszerzett politikai többségben nyilvánult meg, az általuk képviselt rétegek érdekeit jelenítették meg a politikai döntéshozatal folyamataiban, de a választópolgárokat a hatalommal való visszaéléssel szemben törvényi garanciák egész sora védte. A politikai közéletben való részvétele terepe az ideológiák mentén tagolt pártokban öltött testet, s a politikai kultúra is ideológiák mentén tagolódvá vált plurálissá. Ebben a rendszerben a hatalom és tekintély, a legalitás és legitimitás egyaránt a politika világának jellemzője volt. Mit is jelentett ez a francia forradalomtól kezdődő folyamat? A XVIII. század végén a szuverenitás alanya Isten helyett a nép lett. A népszuverenitás eszméjén alapult a hatalom legitimitása, amelyet formális értelemben a nép gyakorolt, szubsztanciális értelemben pedig a népet képviselő politikai osztály. A törvényhozás és a kormányzat politikai döntései csak a népakarat irányából legitimálhatók. A kormányzók politikai osztályának ellenőrzése azonban a legalitás (joghoz kötöttség) alapelveéhez kapcsolódott. Az állam – s annak XIX. századi formája a nemzetállam – saját jogrendszerét, nemzeti jogrendszerét hozott létre, amelynek a kormányzók is alávetettek. Amíg a kormányzók és kormányzottak megállapodása, azaz a politikai társadalom működik a jogok az ember és állampolgár jogai, az állampolgár politikai és liberális jogaival azonosak.

IV. A TÖMEGKAPITALIZMUS JELLEMVONÁSAI

A kapitalizmus harmadik fázisa az első szakasz teljes bukását hozta magával, ám sajátosságai már a második korszakból levezethetők. A tömegkapitalizmus mint pénzügyi kapitalizmus megkülönböztető jegye, hogy megváltozik az egyénnek

a pénzhez való viszonya. A pénz elektronikus pénz formájában megszünteti az egyénnek a fizetőszközzel való fizikai kapcsolatát, amely komoly pszichológiai következményekkel jár. Ebben a kontextusban a pénz ellenőrzi az egyént és nem fordítva, s az ember növekvő eladósodását provokálva a társadalmi rend hagyományos intézményeit elszakítja az individuális élet valóságától. Mindenkiben nő a távolság a radikális intellektualizmus és a társadalom között. Az előbbi saját maga akarja a társadalmat felépíteni, míg az utóbbi a maga pezségével szabadságot akar minél kevesebb korláttal és megszorítással.

A klasszikus szociológia fent említett nagyjai maguk is borúlátóan szemlélték a polgári kapitalizmus erőzóját. Sombart szerint a XIX. század második felére a gazdasági vállalkozás olyan autonóm monstrummá vált, amely saját objektív racionalitásával mind a vállalkozót, mind a munkavállalót bekebelezi. A profit elszakad a vállalkozó személyétől, s autonóm entitásként viselkedve ellenőrizhetlenné válik. Weberrel való beszélgetésében a kapitalizmus második szakaszát boszorkányok táncának titulálta, s a vállalkozói mentalitás újramegjelenésétől várta a „megváltást.”^[14] Weber a bürokrácia „vasketrecébe zártan” jósolta meg az emberi és természeti erőforrások kiapadása következtében a kapitalizmus halálát. Schumpeter pedig a kapitalizmust egy olyan önromboló mechanizmusként írta le, amely vélhetően először abban a tünetben jelenik meg, hogy feltartóztatja a fejlődést, de ez sikertelen lesz.

A tömegkapitalizmus fázisában ismét előtérbe kerül a fizikai, a társadalmi, a politikai és a szimbolikus terek átrendeződése, továbbá egy az előzőtől gyökeresen eltérő új emberkép. Alain Touraine szavait idézve az 1970-es évektől kezdve a modern nyugati civilizáció ún. extrém formájában élünk, amelyben a gazdaság teljesen elválk a politika és társadalom világától, egyben megalapozza a primátusát felettük. A közgazdaságtudomány által kidolgozott gazdaság logikája egyetlen és kizárólagos ideológiaként érvényesül. A tudományos alapú gazdasági ideológia, az ökonomizmus egyetlen, uniformizált világot teremt. Az egységes, homogén világ működési alapja a gazdasági racionalitás absztrakt formája, amely az árukat fetiszizálja, az embert pedig az áruk sorába illesztve ellenőrzi az oligarchia és bürokrácia teljes intézményrendszerén keresztül. Nagyon szemléletes Mongardini meglátása a racionalitás fejlődési vonalára vonatkozóan. A kapitalizmus első szakaszának racionalitása kritikai, a másodiké instrumentális, a harmadiké absztrakt.

A tömegkapitalizmus gazdaság-centrikus világképét Polányi Károly az 1944-ben publikált „A nagy átalakulás”-ban a „piac-gazdaság”, a „piaci társadalom”, az „önszabályozó piac” kifejezéseiben keresztül már megelőlegezte: „...egy kizárólag a piacok által irányított, szabályozott és ellenőrzött gazdasági rendszer, amely abból a várakozásból ered, hogy az emberi létezés célja a jövedelem maximalizálása. Ez a gazdasági rendszer képes radikálisan átformálni a társadalmat,

[14] Mongardini, 2007a, 64.

mert a piac által ellenőrzött gazdaság a piacra tekintettel vezeti a társadalmat is (...) nincs többé, ahogy a múltban mindig a társadalmi kapcsolatokban ágyazott gazdaság, hanem gazdaságba beillesztett társadalmi kapcsolatok vannak... mert a piacgazdaság csak egy piaci társadalomban működik.”^[15] Ennek a folyamatnak az alanya – a kései kapitalizmus modern „személye” – már nem a kreatív romboló, hanem a forradalmi felszabadító filozófiája alapján maga is áruváltó, eldologiasított egyed (*rivoluzionaria liberatrice mercificata*).^[16]

Hogyan születik meg az új ember? Hogyan alakul át a vállalkozó és polgár értékrendje és világa egy ettől gyökeresen eltérő emberképpé? Ezt Boltanski elmélete szemlélteti a legjobban.^[17] Az átalakulás alapja a felszabadítás (*liberazione*) fogalmának jelentésváltozásaiban érhető tetten. A XVIII-XIX. században ez a szó egy népnek az elnyomás alóli felszabadítását jelentette, akár külső, akár belső zsarnokkal szemben. Ugyanakkor már magában hordozta az emancipáció lehetőségét is. Most ez utóbbi vált valóra eltorzult formájában azáltal, hogy a polgári kapitalizmus természetes hierarchiájának felrobbantását célozza meg. A testi, családi, környezeti, illetve a munkához, a nemzethez, a valláshoz vagy az etnikumhoz kötődés megszüntetése azt a hamis ígéretet teremti meg az ember számára, hogy szabaddá válik. Szabadsága azonban gyökeresen különbözik a felvilágosodás korában kidolgozott individuális szabadságfogalomtól. Az individualizmus XIX. századi formája nem rombolta le az egyén pozícióját biztosító kritériumokat, a társadalmi és politikai tér dimenziójában. A személy kreativitása, racionalitása, törvény előtti egyenlősége és morális egyenlősége nem tette tönkre életének azokat a tereit, amelyekhez ideológiája, nemzetállama, vallása, a családja, munkája vagy teste által tartozott. A tömegkapitalizmus által ígért szabadság azonban hamis illúzió. Elhítheti az emberrel, hogy végtelen lehetőségei vannak a tekintetben, hogy saját vágyai alapján más legyen, mint környezetei vagy elődei, pl. tanára és szülei, másrészt minden pillanatban az lehet, amivé válni akar. Az identifikáció pluralitásának határtalan lehetősége önmagában hordja annak csapdáját. Egy uniformizált világban a piacot uraló erők, könnyedén kihasználva az ember mérhetetlen szabadságvágyát, a rendelkezésükre álló technológiai és informatikai eszköztárral uralmuk alá hajthatják az embert. A kései kapitalizmus embere modern rabszolga, saját hamis szabadságának rabszolgája, mivel maga is áruváltó válik. Így a forradalmi, tehát a polgár kapitalizmust teljesen leromboló felszabadítás az áruváltó tétel gazdasági logikája alá rendelődik. Az ökonomizmus ideológiája csupán az élet mennyiségi motívumaira kíváncsi, azaz: mennyit fogyaszt a világ, hány fogyasztó van, mennyi ideig fogyasztanak, illetve mennyivel növelhető a fogyasztás stb. A „minden azonnal áruváltó tehető, megvehető és elfogyasztható” szemlélete átfőrdi, pontosabban szólva deformálja az ember személyiségét. A deformálódás folyamata a fizika,

[15] Mongardini, 2007a, 62

[16] Mongardini, 2007a, 169.

[17] Mongardini, 2007a, 22.

társadalmi, politikai és szimbolikus terekben megy végbe. Miközben az egyén azt hiszi, hogy saját élettere kitágul, hétköznapi cselekvései során megszűnik ezeknek a tereknek a tagoltsága. Az ember ezt ugyan saját szabadságaként éli meg, ugyanakkor tetteit két egymással versengő motívum jellemzi: a 1. homo economicus, amely korábban racionális egoizmus volt, most Amartya Sen kategóriájával élve a „hülye racionalizmus” képét ölti magára,^[18] illetve 2. a tömegek differenciálatlan és képlékeny érzelmi reakciói. Racionalizmus és pillanatnyi emóciók együttese hatására az ember személyében felbomlik a test és lélek, az ész és érzelem egyensúlya. A globalizáció embere kizárólag a jelenben él. Kultúrája a jelen kultúrája, amelyet sokkal inkább a „mindent azonnal” primitivizmusa jellemez. A modern ember saját világának rabjaként a telefon, a mobiltelefon, a félkész- és fagyasztott ételek, a modern technikai eszközök és az informatikai hálózatok fogságában manipulálhatóvá válik, bizonytalanság- és félelemérzete megnő. A félelem abból adódik, ahogy Fromm „Az emberi agresszivitás anatómiájában” írja, hogy: 1. „saját identitásunknak és cselekvéseinknek szükségük van orientációs sémákra, 2. ha ezek a sémák hiányoznak, a félelem érzését váltják ki bennünk, amely a védekező agresszió képében jelenik meg, 3. ha ez az agresszivitás a politika eszközévé válik, amely egy szisztematikusan propaganda révén meghatározott célok felé irányítja az embert.”^[19] A félelemtől való menekülés a droghasználatban, vagy a szexuális izgatásban, vagy mások társaságában oldódik fel.

Az egyén társadalmi terében a közösségi kapcsolatrendszere a rövid ideig tartó és felszínes érzelmi kapcsolatokban merül ki. Erkölcsi normarendszere mindig az adott szituációhoz kötött, esetleges és szélsőségesen relatív. Jogi normái ugyancsak szélsőségesen rugalmasak. A helyes és jogszerű cselekvés fokmérője a pillanatnyi, egyéni haszonelvűség. Megszűnik a civil társadalom autonómiája, helyébe egy olyan társadalmi totalitarizmus, „soft-totalitarizmus” lép, amelyet Hanna Arendt jószolt meg. A totalitarizmus új típusú egyenlőtlenségeket teremt, az emberek azonban a félelem és az bizonytalanság fokozódó érzésén keresztül artikulálatlan masszaként, tömegként könnyen felhasználhatóvá válnak, amit a történelmi tapasztalatok is alátámasztanak. Megszűnik a társadalom érdek- és rétegtagozódása, az ember, mint tömeg összetartozásának alapja az „én is láttam”, „én is olvastam”, „én is ott voltam” princípiumai lesznek.^[20]

Ugyanakkor a társadalmi térben az ember szükséglet-kiegyenlítésének biztosítása érdekében megjelennek a Marc Augé francia antropológus által nem-helyeknek (*non-luoghi*) nevezett térre hasonló képződmények, amelyeket Mongardini „átmeneti világnak” nevez.^[21] Ilyenek pl. az állomások, a repülőterek, a szupermarketek vagy a kereskedelmi központok. Sajátosságuk, hogy itt az egyén saját

[18] Mongardini, 2007a, 84.

[19] Mongardini, 2007a, 163.

[20] Mongardini, 2007b, 38.

[21] Mongardini, 2007a, 145.

identitása és kapcsolatrendszere nélkül pusztán testével van jelen, miközben felhasználják a szórakozás, a fogyasztás és egyéb átmeneti célok megvalósítása érdekében. Ilyen világnak nincs semmilyen kötődése a társadalmi élettel, ezekben az ember az „együtt a tömeggel” érzésével, olyan magányossá válik, amely korábban ismeretlen volt. A modernitás kezdeti fázisában a magány a külvilágtól és a közösségi kapcsolatoktól való elszakadásban ment vége. Most a magány izoláció nélküli esetleges és felületes új formája jelent meg.

Az ember politikai terében megszűnik a nemzetállami lojalitás, politikai cselekvését az közöny és a közélettől való elzárkózás jellemzi. Először is elválik egymástól a hatalom és a tekintély, a legalitás és a legitimitás. Hatalma annak lesz, aki tömegjelenségeket gyárt és ezen keresztül képes irányítani és ellenőrizni a társadalmat. A hatalomgyakorlás eszközei: a szórakoztatás, a látványosságkeltés, a kizárás és a kirekesztés. A hatalom motívuma a politikából átcsúszik a társadalom világába, mivel a hatalom központjai társadalmi szinten (*i poteri sociali*) érvényesülnek. Ezáltal egy olyan kétarcú jelenséggel kerülünk szembe, amelyben a politika egyfelől esetlegessé válik (*politica é contingente*), másfelől minden politikává válik (*tutto diventa politica*). Ez az összetett folyamat a II. világháborút követően több lépésben ment végbe:

1. A gazdasági mentalitás fejlődése, mint az ember jólétének és életének egyoldalú értelmezése az ökonomizmust tette ideológiává, amely egy uniformizált világot teremtett.
2. Az állami határok megnyitása az áruk, az áruvá vált munkaerő, a pénztőke áramlása előtt a gazdaságot elszakította az állam területi mivoltától. A világméretű kommunikációs hálózaton keresztül egységesítették a különböző gondolkodásmódokat és életstílusokat.
3. A csere egyszerűvé tétele az egységes valuta, az Euro bevezetésével.
4. A tömegjelenségek megsokszorozása, amelyek a fogyasztás és a társadalmi ellenőrzés újabb lehetőségét biztosították.
5. A jelen kultúrájának felerősítése fogyasztási termékek, anyagi javak és szükségletek ösztönzésével.

A folyamat végeredményeként a politika a „*governance*” formájában jelenik meg, azaz a gazdaság tiszta igazgatásaként működik az új társadalmi hatalmon keresztül. Az állam olyan kvázi gazdasági vállalkozás képét ölti magára, amelyet a nemzeti határokat megszüntető technikai és bürokratikus apparátus irányít. A politika elveszti autonómiáját, fel kell függeszteni. Az olasz professzor több ízben idézi Németország külügyminiszter Joska Fischer azon mondatát, hogy: „A pénzügyi kapitalizmussal szemben nem lehet kormányozni.”^[22] Ezt szolgálja ki a politikai elit jelenlegi formája, amely először a „stratégiai elit”,

[22] Mongardini, 2007a, 191.

majd a „celebrités” formáját ölti magára. A stratégiai elit a társadalom funkcionális differenciáltságában és komplexitásának fejlődésében jelenik meg. Bürokratikus és technikai igazgatási apparátusként a piac ellenőrzésén keresztül kontrollálja a társadalmat. A „celebrités” a tömeg szimbolikus és ideális szükségleteinek a funkciójában kel életre. „A celebrités részét képezi a hatalommal, a gazdagsággal és a státusszal összefüggő jelenre koncentrált kultúrának.”^[23] A politikai elit a nagy szónokok, híres énekesek és színészek, sikeres sportolók és vallási vezetők alakjában jelenik meg, a média segítségével tökéletesen kifejezi és manipulálja a hétköznapi tömeg-ember érzéseit.

V. KIÚTKERESÉS A TÖMEGKAPITALIZMUS FOGSÁGÁBÓL

Mongardini monográfiájának utolsó fejezete megvizsgálja a társadalomtudományi gondolkodásban már jelen lévő globalizáció-kutatások, a birodalom (impérium), a hegemonia, a terrorizmus és a félelem által irányított politika és a demokrácia lehetséges útjainak kérdését.

A globalizáció-kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a globális kapitalizmus tagolódásának alapja a világgazdasági szintű „governance” és az ennek alárendelt régi, területi államok sokasága. E tekintetben a szerző vitatkozik az ún. hiperglobális szemlélettel, amely a nemzetállami szint megszűnéséről beszél. A legfontosabb feladatnak azt tartja, hogy a szociológiai elméletnek kell kidolgoznia azokat a nézőpontokat amelyekben újra kell gondolni a gazdaság értékeit és azokat az intézményi garanciákat, amellyel a gazdaság kontrollálható a politika oldaláról, mivel a piac pusztá játékszereként létező államok egyoldalú kiszolgálói és elszenvedői ennek a folyamatnak.

A birodalmi modell, az Egyesült Államok szuperhatalmára épített globális politikai szervezet csak akkor valósulhat meg, ha előtte egy kulturális és gazdasági hegemonia is megvalósul. Ezen a ponton Mongardini Kagan új világrendről írott művére hivatkozik, amelyben a szerző arról ír, az európaiak döntő többsége nem fogadja el az amerikaiak által kínált „földi paradicsom” eljövételét, annak ellenére, hogy nem képes ennek megteremtésére.^[24] Az olasz politológia professzora szerint a modell megvalósításában a törésvonal az amerikanizmus-antiamerikanizmus között húzódik.

A hegemonia-elmélet Carl Schmitt gondolatain alapulva az új világrendet olyan nagy befolyási szférákra építve képzelem el, amelynek alapja az „idegen hatalmak kizárása lesz”. Mongardini annak az esélyét latolgatja, hogy ebben a képben van-e esély Európa egységére, és ha igen milyen szerepet tölthet be? Európa jelenleg három arcát mutatja: az értelmiség, a gazdaság és a tömeg Euró-

[23] Mongardini, 2007a, 174.

[24] Mongardini, 2007a, 202.

pájáról beszélhetünk. Ugyanakkor hiányzik az európai identitás, az az identitás, amely nem szünteti meg a nemzeti államokat, de egységgé kovácsolja az európai népeket. Úgy véli, hogy az európai intézmények és bürokratikus apparátusok kuszasága, továbbá politikai rendszereinek demokratikus deficitje egyre messzebb löki a politikai egység realizásától. Ő maga támogatja a politikai egység megvalósítását. A terrorizmus a globális politika ellenreakciója, a vallási nacionalizmusban, az ideológiaként felhasznált politikában megjelenve komoly veszélyforrás lesz a jövőben.

A demokrácia előtt álló lehetséges alternatívák a demokrácia újragondolását jelentik. A szerző ennek a témának 2002-ben önálló művet szentelt, ezúttal csupán korábbi gondolatait összegzi. A nyugati demokrácia krízise egyrészt a demokratikus rendszer válsága, másrészt az értékek válsága. Ezt a két tendenciát Norberto Bobbio neves olasz jogfilozófus a demokrácia csalódásaként jelölte meg.^[25] Miért? A demokrácia lehet ugyanis a kultúra állandó evolúciójának és fejlődésének gyümölcse. Egy „forma mentis”, nem pedig egy struktúra, amely intézményekkel hozható újra működésbe. Bobbio demokrácia kritikájának egyik fontos álláspontja, hogy a politika és a demokrácia egy „vég nélküli menetelés” amelyben nem lehet az állampolgári részvételre és felelősségre vonatkozó, már létező és nyitott ajtókat becsukni, mert ez a demokratizáció folyamatát fojtja meg. Ebből kiindulva a demokrácia eszméjét kell újraalkotni az állampolgári szerepvállalás és felelősség alapelvein keresztül. A demokrácia tehát a demokratizáció, azaz a demokratikus politikai kultúra, a demokratikus gondolkodásmód és a demokratikus értékek tanulási mechanizmusa a társadalom oldaláról, amit két szinten kell megvalósítani. Egyrészt a nemzetállamok szintjén, ahol újra kell építeni a kormányzók és kormányzottak viszonyát. Ezt a szerző új szerződésnek hívja. A másik a globalizáció szintje, ahol szintén erősíteni kell a közösségi szerepvállalás tudatát és meg kell teremteni azokat a – Bobbio kifejezésével élve – ajtókat, amelyek nyitva állhatnak az európai polgárok előtt. Ebből a szempontból egyben érthetővé válik, miért támogatja Mongardini Európa politikai egységét. Ugyanakkor fontosnak tartom kiemelni azt is, hogy a nemzetállami szint és az európai szint között nem lát ellentmondást.

Koncepciója a demokrácia új fogalmát adja, amelynek lényege a politikai közösségben való részvétel, a képviselőket különböző szintjein (*democrazia soggettivamente partecipata*).^[26] Csak ez tudja helyreállítani a tekintélyt és hatalom, a legitimitást és legalitást princípiumait. Amennyiben nem sikerül a demokrácia fent vázolt megújítása, a politika az ökonomizmus által uralt „governance” képében a depolitizált tömeg-emberre támaszkodva olyan populista formát ölt, amelytől a XVIII-XIX. századi gondolkodók is féltették a képviselői demokráciát. A populizmus mai formája az ún. telepopulizmus, azaz a médián és egyéb

[25] Mongardini, 2007a, 215.

[26] Mongardini, 2007a, 216.

modern kommunikációs eszközökön, informatikai hálózatokon keresztül befolyásolt, ellenőrzött és agymosott embertömegeken keresztül biztosan megöli a képviselői demokrácia eszméjét és az arra épülő intézményrendszert. Bár a politikai rendszer megőrizheti a demokratikus elnevezését akár a kortárs szociológiai irodalomban használt „véleménydemokráciában” (*democrazia di opinione*), „közdemokráciában” (*democrazia del pubblico*) vagy „elektronikus demokráciában” (*democrazia elettronica*),^[27] az egyes fogalmak mögött mégis a polgári kapitalizmus értékrendje által megteremtett demokráciafogalom teljes kiüresedése megy végbe.

IRODALOM

- Mongardini, Carlo (2007a): *Capitalismo e politica nell'era della globalizzazione*. FrancoAngeli, Milano, (La società, 174).
- Mongardini, Carlo (2007b): *La società del nuovo capitalismo. Un profilo sociologico*. Bulzoni, Roma, (Sociologia, 8).

[27] Mongardini 2007a, 183.